SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 4
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

Sovet Ittifoqi davrida O‘zbekistonda arxiv ishi

Ilmiy rahbar: Abdimurodov Jahongir Zayniddin o‘g‘li

Perfect-university Gumanitar fanlar kafedrasi katta o‘qituvchisi
Orcid id https: 0009-0002-4678-7470, Tel.: +99888-038-42-42
e-mail: johongirabdumurodov7@gmail.com

Safaraliyev Abbosxon Asqarali o‘g‘li

Ipak yo‘li innovatsiyalar universiteti
Yoshlar ma’salalari bo‘yicha rektor maslahatchisi
Yoshlar ittifoqi boshlang‘ich tashkiloti yetakchisi
Perfect University Ijtimoiy fanlar Tarix
Orcid id: 0009-0007-6007-6524 Tel.: +99891 001-99-77
e-mail: abbosxonsafarov@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada Sovet Ittifoqi davrida O‘zbekistonda arxiv ishining tashkil etilishi, rivojlanish bosqichlari va boshqaruv tizimidagi o‘zgarishlar tarixiy manbalar hamda ilmiy adabiyotlar asosida tadqiq qilingan. Turkiston ASSRda arxivlarni markazlashtirishga oid qarorlar, Yagona davlat arxiv fondining shakllanishi, O‘zbekiston SSR arxiv muassasalarining tashkil topishi va hududiy arxiv tarmog‘ining kengayishi yoritilgan. 1920–1930-yillardagi tashkiliy o‘zgarishlar, arxiv muassasalarining ichki ishlar organlari tasarrufiga o‘tkazilishi, Ikkinchi jahon urushi yillaridagi faoliyat va urushdan keyingi davrda arxiv ishining rivojlanishi tahlil qilingan. Hujjatlarni jamlash, hisobga olish, saqlash, ilmiy tavsiflash va ulardan foydalanish tartiblariga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqotda sovet davrida arxiv tizimining rivojlanishi davlat nazoratining kuchayishi bilan bog‘liq holda kechgani asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar

O‘zbekiston, Sovet Ittifoqi, arxiv ishi, arxiv muassasalari, Turkiston ASSR, O‘zbekiston SSR, davlat arxiv fondi, NKVD, arxiv hujjatlari, tarixiy manbalar.

Архивное дело в Узбекистане в период Советского Союза

Аннотация

В статье исследуются становление и развитие архивного дела в Узбекистане в период Советского Союза. Рассматриваются решения о централизации архивов Туркестанской АССР, создание Единого государственного архивного фонда, формирование архивных учреждений Узбекской ССР и расширение сети местных архивов. Анализируются организационные преобразования 1920–1930-х годов, передача архивной системы в ведение органов внутренних дел, особенности архивной деятельности в годы Второй мировой войны и развитие архивных учреждений в послевоенные десятилетия. Особое внимание уделяется комплектованию фондов, учёту, хранению, научному описанию документов и ограничениям доступа к архивным материалам. Установлено, что развитие архивной инфраструктуры в советский период сопровождалось усилением централизованного государственного контроля над документальным наследием.

Ключевые слова

Узбекистан, Советский Союз, архивное дело, архивные учреждения, Туркестанская АССР, Узбекская ССР, государственный архивный фонд, НКВД, архивные документы, исторические источники.

Archival affairs in Uzbekistan during the Soviet Union period

Abstract

The article examines the establishment and development of archival affairs in Uzbekistan during the Soviet Union period. It discusses the centralization of archives in the Turkestan Autonomous Soviet Socialist Republic, the establishment of the Unified State Archival Fund, the formation of archival institutions in the Uzbek Soviet Socialist Republic, and the expansion of regional archival networks. Particular attention is given to the institutional reforms of the 1920s and 1930s, the transfer of archival institutions to the internal affairs authorities, archival activities during the Second World War, and the development of the archival system in the postwar decades. The study analyzes records acquisition, registration, preservation, scientific description, and restrictions on access to archival materials. It establishes that the development of archival infrastructure during the Soviet period was accompanied by increasing centralized state control over documentary heritage.

Keywords

Uzbekistan, Soviet Union, archival affairs, archival institutions, Turkestan ASSR, Uzbek SSR, State Archival Fund, NKVD, archival documents, historical sources.

Kirish

XX asr davomida O‘zbekistonda arxiv ishi siyosiy tuzum, davlat boshqaruvi va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlardagi o‘zgarishlar bilan uzviy bog‘liq holda rivojlandi. 1917-yilgi siyosiy voqealardan keyin Turkiston hududida sovet boshqaruv tizimining shakllanishi ilgari mavjud bo‘lgan idoraviy arxivlar faoliyatini qayta tashkil etish

masalasini kun tartibiga olib chiqdi. Rossiya imperiyasi hukmronligi davrida Turkistonda hujjatlar asosan muassasalarning o‘zida saqlangan bo‘lib, ularni markazlashtirilgan tartibda jamlash va hisobga olish tizimi yetarlicha rivojlanmagan edi. Sovet hokimiyati o‘rnatilgach, arxivlarni davlat tasarrufiga olish, turli idoralarda saqlanayotgan hujjatlarni yagona fondga birlashtirish va ularni markaziy boshqaruv organlari nazoratiga o‘tkazish siyosati amalga oshirila boshlandi. 1918-yil 1-iyunda RSFSRda arxiv ishini qayta qurish va markazlashtirish to‘g‘risida dekret qabul qilinishi sovet arxiv tizimining huquqiy asosini shakllantirdi. Mazkur hujjat arxiv fondlarini davlat nazorati ostida birlashtirish, ularni saqlash va hisobga olishning yagona tashkiliy mexanizmlarini joriy etishga qaratilgan edi [1, 13-b.]. Turkiston ASSRda ham arxiv ishini qayta tashkil etish umumiy sovet siyosatining tarkibiy qismi sifatida olib borildi. 1919-yilda qabul qilingan qarorlar asosida Yagona davlat arxiv fondi shakllantirilib, maxsus arxiv boshqaruvi muassasalari tashkil etildi. 1924-yilda O‘rta Osiyoda o‘tkazilgan milliy-hududiy chegaralanish O‘zbekiston SSRning tashkil topishi bilan birga arxiv ishida ham yangi tashkiliy bosqichni boshlab berdi. Ilgari Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalariga qarashli bo‘lgan hujjatlarni yangi respublikalar o‘rtasida taqsimlash, arxiv fondlarini qayta hisobga olish va tegishli muassasalarga topshirish zarurati yuzaga keldi. Keyingi o‘n yilliklarda O‘zbekiston SSRda arxiv tarmog‘i kengayib, respublika markaziy va viloyat arxivlari tashkil etildi. Arxiv hujjatlarini davlat hisobiga olish, saralash, saqlash, ro‘yxatlashtirish va ilmiy foydalanish yo‘nalishlarida muayyan tashkiliy tajriba to‘plandi.

Biroq sovet davridagi arxiv ishining rivojlanishi faqat muassasalar sonining ko‘payishi yoki arxiv fondlarining boyishi bilan tavsiflanmaydi. Mazkur davrda arxiv hujjatlaridan foydalanish davlatning siyosiy va ma’muriy nazorati ostida amalga oshirilgan. Ayrim fondlarga kirish cheklangan, tarixiy materiallarning muayyan qismi maxfiylik tartibida saqlangan. Shu sababli sovet davri arxiv ishini o‘rganishda uning tashkiliy rivojlanishi bilan hujjatlardan foydalanish imkoniyatlari o‘rtasidagi munosabatni kompleks tahlil qilish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi 1917–1991-yillarda O‘zbekistonda arxiv ishining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, boshqaruv tizimidagi o‘zgarishlar, arxiv fondlarini jamlash hamda ulardan foydalanish jarayonlarini tarixiy jihatdan o‘rganishdan iborat.

Materiallar va metodlar

Tadqiqotning manbaviy asosini sovet davri arxiv tizimining tashkil etilishi va faoliyatiga oid normativ hujjatlar haqidagi ilmiy ma’lumotlar, arxivshunoslik tadqiqotlari, davlat arxivlari yo‘lko‘rsatkichlari, kataloglar va tarixiy-o‘lkashunoslik adabiyotlari tashkil etadi. I.A.Alimovning “Arxivshunoslik” o‘quv qo‘llanmasida Turkiston ASSR va O‘zbekiston SSRda arxiv ishining shakllanishi, davlat arxivlarini boshqarish, fondlarni jamlash va hududiy muassasalar faoliyati bo‘yicha muhim ma’lumotlar keltirilgan [1]. M.Is’hoqov va R.Alimovaning “Arxivshunoslik” asarida 1917–1991-yillarda arxiv ishining rivojlanishi alohida mavzu sifatida yoritilgan [2, 129–135-b.]. Unda 1919-yildagi markazlashtirish tadbirlari, 1924–1925-yillardagi tashkiliy qarorlar, 1930-yillardagi islohotlar va keyingi davr arxiv tizimiga oid ma’lumotlar mavjud.

F.B.Ochildiyevning “Tarixiy o‘lkashunoslik” qo‘llanmasida Turkistondan O‘zbekiston SSR arxiv tizimiga o‘tish jarayonining dastlabki bosqichlari hamda arxiv hujjatlarining manbashunoslik ahamiyati bayon qilingan [3, 168–169-b.]. M.Lafasov va M.Xo‘jamovning “Tarixiy o‘lkashunoslik va turizm” asari arxiv fondlaridan tarixiy tadqiqotlarda foydalanishning ilmiy ahamiyatini aniqlash uchun qo‘shimcha manba bo‘lib xizmat qildi [4]. 1960-yilda nashr etilgan O‘zbekiston SSR Markaziy davlat arxivining sovet davri fondlari yo‘lko‘rsatkichi hamda 1975-yilgi arxiv fondlari katalogi hujjatlarning muassasaviy tarkibi va ilmiy tavsiflanish amaliyotini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega [5; 6].

Tadqiqotda tarixiylik, tizimlilik, davrlashtirish, tarixiy-qiyosiy va manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanildi. Davrlashtirish yondashuvi orqali Turkiston ASSR davri, O‘zbekiston SSR arxiv tizimining dastlabki shakllanish bosqichi, 1930-yillardagi markazlashtirish jarayonlari, urush va urushdan keyingi davrlar hamda 1960–1980-yillardagi tashkiliy rivojlanish o‘zaro bog‘liq holda o‘rganildi. Institutsional tahlil arxiv muassasalarining qaysi boshqaruv organlariga bo‘ysungani, ularning vakolatlari va faoliyatidagi o‘zgarishlarni aniqlashga xizmat qildi. Manbashunoslik yondashuvi sovet davri arxivlari faoliyatini yorituvchi statistik ma’lumotlar, hisobotlar, kataloglar va ilmiy nashrlardan tanqidiy foydalanish imkonini berdi.

Natijalar

Turkiston ASSRda arxiv ishini markazlashtirishning boshlanishi

1917-yildagi siyosiy o‘zgarishlardan keyin Turkistonda yangi hokimiyat organlari tashkil etilishi davlat boshqaruvining boshqa yo‘nalishlari qatori arxiv faoliyatini ham qayta qurishni talab etdi. Rossiya imperiyasi davridan qolgan idoraviy arxivlar turli tashkilot va muassasalarda tarqoq holda saqlangan. Ularning ayrimlari yangi davlat idoralariga o‘tkazilgan bo‘lsa, boshqa qismi faoliyati tugatilgan muassasalar tasarrufida qolgan. 1918-yil 1-iyundagi RSFSR dekreti sovet davlatida arxiv ishini markazlashtirishning dastlabki huquqiy asoslaridan biri bo‘ldi. Mazkur qaror arxiv hujjatlarini yagona davlat fondiga birlashtirish va tegishli muassasalar nazoratiga olishni nazarda tutgan [1, 13-b.]. Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Komiteti 1919-yil 5-noyabrda arxiv ishini qayta qurish va markazlashtirish to‘g‘risida qaror qabul qildi. Ushbu qarorga muvofiq, 1917-yilgacha shakllangan idoraviy arxivlarni davlat fondiga birlashtirish, tarixiy hujjatlarning saqlanishini ta’minlash va arxivlar ustidan yagona boshqaruv tizimini shakllantirish belgilandi [2, 129-b.]. Yagona davlat arxiv fondining tashkil etilishi hujjatlar ustidan davlat nazoratini kuchaytirish bilan bog‘liq muhim tashkiliy o‘zgarish edi. Qarorda davlat tashkilotlari tomonidan arxiv hujjatlarini tegishli ruxsatsiz yo‘q qilishga yo‘l qo‘yilmasligi belgilandi. Mazkur tartib hujjatlarning kelgusida saqlanishini ta’minlash uchun muhim huquqiy mexanizm sifatida qaralishi mumkin.

1919-yil 15-noyabrda Turkiston Respublikasi Maorif xalq komissarligi qaroriga binoan Arxiv ishi markaziy boshqarmasi tashkil etildi. V.N.Kucherboyev boshqarma rahbari etib tayinlandi [1, 13–14-b.]. Boshqarmaning asosiy vazifalari davlat idoralaridagi arxiv materiallarini hisobga olish, ularni qabul qilish, tartibga solish va muhofaza qilishdan iborat edi. Keyinchalik RSFSR arxiv boshqaruvi vakili D.I.Nechkinning Turkistondagi faoliyati arxiv ishining markaziy hokimiyatga bo‘ysunish tartibini mustahkamlash bilan bog‘liq bo‘lgan. Turkiston arxiv boshqarmasining tarkibida ilmiy-statistika, inspeksiya, davlat arxivlari va boshqa tashkiliy bo‘linmalar mavjud bo‘lgan [2, 130-b.]. Mazkur bo‘limlar arxiv muassasalarini tashkil qilish, hujjatlar hisobini yuritish, metodik tavsiyalar ishlab chiqish va idoraviy arxivlar faoliyatini nazorat qilish bilan

shug‘ullangan. Arxivlarni markazlashtirish natijasida hujjatlarni davlat hisobiga olish imkoniyatlari kengaydi. Shu bilan birga, mazkur jarayon arxiv fondlariga nisbatan markaziy boshqaruvning siyosiy va ma’muriy ta’sirini ham kuchaytirdi.

1920–1924-yillarda arxiv fondlarini tartibga solish

1920-yillarning boshlarida Turkiston ASSRda arxiv fondlarini aniqlash, jamlash va tartibga keltirish ishlari olib borildi. Davlat tashkilotlari faoliyati davomida shakllangan hujjatlarni saqlash muddatlari belgilandi, tugallangan yig‘majildlarni davlat arxivlariga topshirish tartiblari joriy etildi. 1921-yil 30-sentabrdan tashkilotlarda muayyan muddat saqlangan hujjatlarni davlat arxivlariga topshirish bilan bog‘liq qoidalar kuchga kirgani haqidagi ma’lumotlar tarixiy-o‘lkashunoslik adabiyotlarida keltirilgan [3, 169-b.]. Hududlarda arxiv tuzilmalarini tashkil etish ham muhim vazifalardan biri bo‘ldi. 1920-yil martda Farg‘onada, shu yil iyunda Samarqandda, noyabrda Yettisuvda, 1921-yil martda esa Kaspiyorti hududida arxiv jamg‘armalari tashkil etilgani qayd etilgan [3, 169-b.]. Mazkur muassasalar markaziy arxiv boshqaruvining hududlardagi faoliyatini ta’minlashga xizmat qilgan. Hududiy arxiv organlarining tashkil etilishi mahalliy idoralarda saqlanayotgan hujjatlarni aniqlash, ro‘yxatga olish va ularning yo‘qolishining oldini olish imkoniyatlarini kengaytirdi.

1920–1922-yillarda Yagona davlat arxiv fondida 150 mingga yaqin hujjat ro‘yxatga olingani, 1924-yilga kelib esa mavjud hujjatlarning taxminan uchdan bir qismi tartibga keltirilgani haqida ma’lumotlar mavjud [2, 131-b.]. Ushbu ko‘rsatkichlar markazlashtirish siyosatining amaliy natijalarini namoyon qiladi. Biroq hujjatlarning ro‘yxatga olinishi ularning barchasi tadqiqotchilar foydalanishi uchun to‘liq tayyor holatga keltirilganligini anglatmaydi. Bu davrda arxiv xodimlarining asosiy vazifalari hujjatlarni qabul qilish, saralash, tizimlashtirish va saqlashdan iborat bo‘lgan.

O‘zbekiston SSR arxiv tizimining tashkil etilishi

1924-yilda O‘rta Osiyoda amalga oshirilgan milliy-hududiy chegaralanish natijasida yangi sovet respublikalari tashkil topdi. Mazkur siyosiy o‘zgarish arxiv fondlarining ma’muriy-hududiy jihatdan qayta taqsimlanishiga olib keldi. Turkiston ASSR, Buxoro va Xorazm respublikalarida shakllangan hujjatlarni yangi davlat tuzilmalari o‘rtasida taqsimlash zarurati yuzaga keldi. Ayrim hujjatlar muayyan respublika hududida faoliyat

yuritgan idoralarga tegishli bo‘lgan. Boshqa fondlar esa butun O‘rta Osiyo miqyosidagi tashkilotlar faoliyati bilan bog‘liq edi. Shu sababli arxiv fondlarini respublikalar o‘rtasida taqsimlash jarayoni ma’muriy chegaralarning o‘zgarishi bilan bir qatorda hujjatlarning kelib chiqishi va tarixiy mazmunini hisobga olishni talab qilgan. 1924-yil 28-dekabrda maxsus qaror asosida O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Komiteti huzurida Arxiv ishi markaziy boshqarmasi tashkil qilindi [1, 17–18-b.]. Mazkur muassasa respublika hududidagi arxiv tashkilotlari faoliyatini boshqarish, hujjatlarni davlat hisobiga olish va arxiv fondlarini shakllantirish vazifalarini bajargan.

1925-yil 22-iyulda O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Komiteti va Xalq Komissarlari Soveti tomonidan Arxiv ishi markaziy boshqarmasi haqidagi nizom tasdiqlandi [2, 132-b.]. Ushbu nizom respublika arxiv tizimining tashkiliy-huquqiy asoslarini belgilab berdi. Yagona davlat arxiv fondi tarkibiga davlat boshqaruvi, savdo, sanoat, kooperativ, kasaba uyushmalari, diniy tashkilotlar va shaxsiy arxiv hujjatlari kiritilishi nazarda tutilgan. Mazkur tartib davlat arxivlariga qabul qilinadigan hujjatlarning kelib chiqishi va mazmuni bo‘yicha qamrovini kengaytirdi.

1925-yilda Farg‘ona, Samarqand, Toshkent va Zarafshon viloyatlarida, 1926-yilda esa Xorazm, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida arxiv byurolari tashkil etilgan [1, 18-b.]. Viloyat arxiv byurolari tashkil etilishi respublika arxiv tizimining hududiy asoslarini shakllantirdi. Mahalliy arxiv organlari faoliyatining kengayishi natijasida davlat tashkilotlaridan hujjatlarni qabul qilish, fondlarni aniqlash va ularga ishlov berish imkoniyatlari ortdi.

Arxiv fondlarining kengayishi va kadrlar muammosi

1920-yillarning ikkinchi yarmida O‘zbekiston SSR arxiv muassasalariga topshirilgan hujjatlar soni sezilarli oshdi. 1925-yil yanvar oyida Arxiv ishi markaziy boshqarmasiga 50 mingga yaqin saqlov birligidagi materiallar qabul qilingani qayd etilgan [2, 132–133-b.]. 1925–1929-yillarda davlat arxivlarini yangi fondlar bilan to‘ldirish davom etdi. 1929-yilga kelib respublikaning markaziy arxiv boshqaruvi tasarrufida 863 ta arxiv fondi va 764 mingga yaqin yig‘majild, viloyat arxivlarida esa 924 ta fond hamda 994 ming yig‘majild mavjud bo‘lgani haqida ma’lumot beriladi [2, 133-b.]. Mazkur raqamlar sovet davri arxiv tarmog‘ining dastlabki yillarida hujjatlar hajmi sezilarli kengayganini

koʻrsatadi. Arxiv fondlarining koʻpayishi muassasalardan hujjatlarni qabul qilish bilan birga ularni joylashtirish, saqlash, roʻyxatga olish va ilmiy tavsiflash bilan bogʻliq vazifalarni ham murakkablashtirdi. Bu davrda arxiv muassasalari faoliyatiga salbiy ta'sir qilgan omillardan biri xodimlar sonining qisqarishi boʻlgan. I.A. Alimovning ma'lumotlariga koʻra, 1924-yilda arxiv boshqaruvi tizimida 46 nafar xodim faoliyat yuritgan boʻlsa, 1925–1930-yillarda xodimlar soni 17 nafargacha qisqargan [1, 18-b.].

Bunday holat muassasalarning hujjatlarni qabul qilish, tartibga solish va ulardan foydalanishni tashkil etish imkoniyatlariga ta'sir koʻrsatgan. Arxiv xodimlarining yetishmasligi hujjatlarni ilmiy tavsiflash jarayonining sekinlashishiga olib kelishi mumkin edi. Ayni vaqtda davlat arxivlariga topshirilayotgan hujjatlar hajmi ortib borayotgani mavjud xodimlar zimmasidagi vazifalarni koʻpaytirgan. Shunday sharoitda arxiv ishini samarali tashkil etish uchun maxsus tayyorgarlikka ega mutaxassislar, moddiy-texnik resurslar va metodik koʻrsatmalar zarurati kuchaygan.

1930-yillarda arxiv tizimidagi tashkiliy oʻzgarishlar

1930-yillarda Oʻzbekiston SSR arxiv tizimi davlat boshqaruvidagi umumiy markazlashtirish jarayonlari ta'sirida rivojlandi. 1930-yil 9-aprelda Oʻzbekiston SSR Markaziy Ijroiya Komiteti Prezidiumining qaroriga binoan Arxiv ishi markaziy boshqarmasi Markaziy arxiv boshqarmasi sifatida qayta tashkil qilindi [2, 133-b.]. Mazkur oʻzgarish arxiv muassasalarining boshqaruv tizimini takomillashtirish va ularning faoliyatini yagona tartibga solish bilan bogʻliq edi. 1931-yil 20-mayda Oʻzbekiston SSR Markaziy Ijroiya Komiteti tomonidan Markaziy arxiv boshqarmasi va uning mahalliy organlari faoliyatiga oid yangi nizom qabul qilindi [2, 133-b.]. Mazkur davrda arxiv fondlarini kelib chiqishi va tarixiy davriga qarab ajratish tamoyili kengroq qoʻllanila boshlandi. Oʻzbekiston SSR Markaziy davlat tarix arxivi hamda Oktyabr inqilobi va sotsialistik qurilish hujjatlariga ixtisoslashgan arxivning faoliyat yuritishi tarixiy davrlar boʻyicha hujjatlarni tizimlashtirishga qaratilgan edi. 1934-yilda Oʻzbekiston harbiy arxivining tashkil etilishi arxiv tizimida sohaga ixtisoslashgan muassasalar ham shakllanganini koʻrsatadi [2, 133–134-b.]. Arxiv muassasalarining tashkiliy tarkibidagi oʻzgarishlar hujjatlarni kelib chiqishi, mazmuni va saqlanish ehtiyojlariga qarab ajratish imkoniyatlarini kengaytirdi. 1936-yilga kelib respublika

arxivlarida 1534 ta fond va 1 milliondan ortiq saqlov birligi mavjud bo‘lgani haqida ma’lumotlar keltiriladi [2, 134-b.]. Bu ko‘rsatkichlar davlat arxivlariga topshirilgan hujjatlar ko‘lamining ortib borganini bildiradi. Biroq arxivlarning tashkiliy rivojlanishi tarixiy materiallardan foydalanish erkinligi bilan bir xil darajada kechmagan.

Arxiv tizimining NKVD tasarrufiga o‘tkazilishi

1939-yilda O‘zbekiston SSR arxiv tashkilotlari Ichki ishlar xalq komissarligi — NKVD tasarrufiga o‘tkazildi. Mazkur o‘zgarish bilan O‘zbekiston SSR Markaziy arxiv boshqarmasi o‘rnida ichki ishlar organlari tarkibidagi arxiv bo‘limi tashkil etildi [2, 134-b.]. Arxiv muassasalarining ushbu tizimga bo‘ysundirilishi sovet davlatida hujjatlarni saqlash va ulardan foydalanish ustidan siyosiy-ma’muriy nazoratning kuchayishi bilan bog‘liq edi. Arxiv materiallarining ayrim toifalariga kirish maxsus ruxsatlar asosida amalga oshirilgan. Hujjatlarning maxfiylik darajasi, ularning davlat boshqaruvi va xavfsizlik tizimi uchun ahamiyati arxiv fondlaridan foydalanish tartibiga ta’sir ko‘rsatgan. NKVD tizimiga o‘tkazilish arxiv ishining asosiy texnik vazifalarini tugatmagan. Hujjatlarni jamlash, ro‘yxatga olish, saqlash va ularga ilmiy ishlov berish faoliyati davom etgan. Shu bilan birga, arxiv xodimlarining faoliyati va tarixiy hujjatlardan foydalanish imkoniyatlari xavfsizlik idoralarining ma’muriy tartiblari bilan chambarchas bog‘langan. Arxiv tizimidagi mazkur tashkiliy burilish sovet davri arxiv siyosatining murakkab xususiyatlarini namoyon etadi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida arxiv ishi

1941–1945-yillarda Ikkinchi jahon urushi arxiv muassasalari faoliyatiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Urush sharoitida hujjatlarni saqlash, ularning butligini ta’minlash, arxiv binolaridan foydalanish va xodimlar faoliyatini tashkil etish bilan bog‘liq yangi vazifalar yuzaga keldi. Davlat tashkilotlarining harbiy ehtiyojlarga yo‘naltirilishi arxiv sohasiga ajratiladigan moddiy va mehnat resurslariga ham ta’sir qilgan. Urush yillarida korxonalar, boshqaruv tashkilotlari, harbiy muassasalar va boshqa idoralar faoliyatida vujudga kelgan hujjatlar yangi tarixiy manba majmualarini shakllantirdi.

O‘zbekiston hududida faoliyat yuritgan ishlab chiqarish korxonalari, evakuatsiya qilingan muassasalar, ta’lim va sog‘liqni saqlash tashkilotlari faoliyatiga oid hujjatlar urush davri tarixini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Arxiv xodimlari oldida

mavjud fondlarning butligini saqlash bilan birga yangi hujjatlarni qabul qilish va tartibga solish vazifalari ham mavjud edi. 1945-yilda O‘zbekiston harbiy arxivining tugatilishi va undagi materiallarning markaziy ittifoq arxiviga topshirilishi arxiv fondlarining ma’muriy bo‘ysunishiga qarab qayta taqsimlanganiga misol bo‘la oladi [2, 134-b.]. Urush davrida arxiv ishining rivojlanishini baholashda fondlarni saqlab qolish, yangi hujjatlar bilan jamlash va davlat ehtiyojlari uchun foydalanish jarayonlarini birgalikda o‘rganish muhimdir.

Urushdan keyingi davrda arxiv tizimining rivojlanishi

1946-yildan keyingi davrda O‘zbekiston SSR arxiv muassasalari faoliyatida hujjatlarni tartibga solish, hisobga olish va ulardan ilmiy foydalanish masalalariga e’tibor kuchaydi. Urush yillarida va undan oldingi davrlarda to‘plangan hujjatlar yangi tartibda saralanib, arxiv fondlari tarkibiga kiritib borildi. Markaziy va hududiy arxivlar faoliyatida fondlarni ilmiy tavsiflash, ro‘yxatlar tuzish, kataloglar va boshqa ma’lumotnoma vositalarini tayyorlash muhim yo‘nalishlardan biri bo‘ldi. 1948-yilda O‘zbekiston SSR Markaziy davlat tarix arxiviga oid yo‘lko‘rsatkichning nashr etilishi tarixiy hujjatlar tarkibi haqida ilmiy ma’lumotlarni tizimlashtirish yo‘lidagi ishlardan biri hisoblanadi. 1960-yilda sovet davri fondlari bo‘yicha alohida yo‘lko‘rsatkich nashr qilinishi esa davlat arxivlarida hujjatlarning mavzuiy va davriy tasnifiga asoslangan ilmiy-ma’lumotnoma tizimi rivojlanganini ko‘rsatadi [5].

Mazkur nashrlar arxiv fondlarining tarkibi va ularni yaratgan tashkilotlar haqidagi ma’lumotlarni tadqiqotchilarga yetkazishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan.

1960-yillarning boshlarida arxiv ishining boshqaruv tizimida yangi o‘zgarishlar yuz berdi. 1961-yilda arxiv muassasalarining ichki ishlar organlari tasarrufidan chiqarilishi arxiv boshqaruvida navbatdagi tashkiliy bosqichni boshlab berdi. Bu o‘zgarish arxiv ishining ma’muriy jihatdan qayta tashkil etilishi, tegishli davlat organlariga bo‘ysundirilishi va kasbiy faoliyatning rivojlanishi bilan bog‘liq edi. Arxiv muassasalari tarixiy hujjatlarni saqlash bilan bir qatorda ularni ilmiy o‘rganish, ma’lumotnomalar tuzish va davlat hamda jamoat tashkilotlarining hujjatlarga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish vazifalarini bajargan.

1970–1980-yillarda arxiv fondlarining ilmiy tavsiflanishi

1970–1980-yillarda O‘zbekiston SSR arxiv tizimida fondlarni hisobga olish, kataloglashtirish va ilmiy-ma’lumotnoma apparatini rivojlantirish muhim yo‘nalishlardan biri bo‘ldi. 1975-yilda nashr etilgan “Каталог фондов советского периода” sovet davriga oid arxiv fondlarini tizimlashtirish va ularning tarkibi haqida ma’lumot berishga xizmat qilgan [6]. Mazkur katalog davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, madaniyat, ta’lim va boshqa sohalarga oid hujjat majmualarini aniqlash imkoniyatlarini kengaytirgan. Arxiv kataloglari va yo‘lko‘rsatkichlari tadqiqotchilar uchun ilmiy izlanishlarning muhim vositasiga aylandi. Ular tarixiy fondlarning tarkibi, davriy chegaralari va muassasaviy kelib chiqishi haqidagi ma’lumotlarni umumlashtirgan.

Arxiv muassasalarida hujjatlarni ro‘yxatga olish va ilmiy tavsiflash ishlarining kengayishi tarixiy tadqiqotlarning manbaviy imkoniyatlarini oshirdi. Biroq sovet davrida arxiv materiallaridan foydalanish ustidan davlat nazorati saqlanib qoldi. Ayrim hujjatlar maxfiy, mutlaqo maxfiy yoki xizmat doirasida foydalaniladigan materiallar sifatida tasniflangan. Shuning uchun arxiv kataloglarining mavjudligi barcha fondlarning erkin foydalanishga ochilganini bildirmagan. Arxivlardan ilmiy foydalanish imkoniyatlari tadqiqot mavzusi, hujjatning mazmuni va tegishli ruxsat tartiblariga bog‘liq bo‘lgan.

1980-yillarning ikkinchi yarmida SSSR miqyosidagi siyosiy o‘zgarishlar tarixiy hujjatlardan foydalanish masalalariga ham ta’sir ko‘rsata boshladi. Ilgari cheklangan ayrim materiallarni qayta ko‘rib chiqish va tarixiy jarayonlarni yangicha talqin qilishga bo‘lgan qiziqish kuchaydi. 1991-yilda O‘zbekiston davlat mustaqilligiga erishishi arxiv tizimining keyingi rivojlanishida yangi bosqichni boshlab berdi. Sovet davrida shakllangan arxiv fondlari mustaqil O‘zbekiston tarixiy xotirasining muhim tarkibiy qismi sifatida saqlanib qoldi.

Muhokama

Sovet davrida O‘zbekistonda arxiv ishining rivojlanishini baholashda arxiv tizimining tashkiliy kengayishi va uning siyosiy-ma’muriy boshqaruvdagi o‘rnini birgalikda tahlil qilish zarur. 1919-yildan boshlangan markazlashtirish tadbirlari ilgari turli idoralarda tarqoq holda saqlangan hujjatlarni davlat fondiga birlashtirish imkoniyatlarini kengaytirdi. Yagona davlat arxiv fondining tashkil etilishi hujjatlarni hisobga olish,

muhofaza qilish va tegishli muassasalarga topshirishning tashkiliy mexanizmlarini shakllantirdi. Bu jarayon tarixiy merosning saqlanishi uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Chunki davlat idoralari tomonidan hujjatlarni o‘zboshimchalik bilan yo‘q qilish vakolatining cheklanishi va arxiv materiallarini muntazam hisobga olish ularning saqlanib qolish imkoniyatlarini oshirgan. Ayni vaqtda markazlashtirish arxivlar ustidan davlat boshqaruvining kuchayishi bilan bog‘liq edi. Hujjatlarning qaysi muassasada saqlanishi, ulardan kim foydalanishi va qanday materiallar ilmiy muomalaga kiritilishi tegishli boshqaruv organlari tomonidan belgilangan. 1924–1925-yillarda O‘zbekiston SSR arxiv tizimining shakllanishi milliy-hududiy chegaralanish jarayonining bevosita natijalaridan biri bo‘ldi. Sobiq Turkiston, Buxoro va Xorazm respublikalari hujjatlarini yangi tuzilgan davlatlar o‘rtasida taqsimlash tarixiy manbalarning kelib chiqishi va hududiy mansubligini aniqlash bilan bog‘liq murakkab jarayon edi. Ushbu davrda fondlarning yangi arxiv muassasalariga topshirilishi ayrim hujjat majmualarining tarixiy tarkibi va joylashuviga ta’sir ko‘rsatgan. Arxiv fondlarining tashkil topish tarixini o‘rganishda bu jihat muhim ahamiyatga ega. Chunki ma’lum bir fondning hozirgi arxivdagi joylashuvi uning dastlab aynan o‘sha muassasada shakllanganini anglatmaydi.

1920–1930-yillarda arxiv muassasalari faoliyatining rivojlanishiga xodimlar soni, moddiy ta’minot, binolar va tashkiliy imkoniyatlar ta’sir qilgan. Hujjatlar hajmining tez ko‘payishi arxivlarni yangi usullar asosida tartibga solishni talab etgan. Biroq xodimlar sonining qisqarishi ayrim vazifalarni bajarishda qiyinchiliklarni keltirib chiqargan. 1939-yilda arxiv tizimining NKVD tasarrufiga o‘tkazilishi davlat arxiv siyosatidagi muhim burilish hisoblanadi. Bu jarayon arxiv hujjatlarini saqlash va ulardan foydalanish masalalarini davlat xavfsizligi tizimi bilan chambarchas bog‘lagan. Mazkur davrda arxivlarning kasbiy faoliyati davom etgan. Shu bilan birga, tarixiy materiallarga kirish tartibi siyosiy-ma’muriy cheklovlar asosida belgilanib borgan.

Sovet davri arxiv ishining rivojlanishini faqat muassasalar faoliyatidagi yutuqlar yoki mavjud cheklovlar orqali baholash tarixiy jarayonning to‘liq mazmunini ochmaydi. Arxiv fondlarining saqlanib qolishi, hujjatlarni ro‘yxatga olish va ilmiy tavsiflash ishlari katta tarixiy ahamiyatga ega. Chunki mazkur faoliyat natijasida O‘zbekistonning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy tarixiga oid ko‘plab hujjatlar keyingi avlodlarga yetib

kelgan. Biroq arxiv fondlarining shakllanishi va saqlanishi bilan ularning ochiqligi o‘rtasida farq mavjud bo‘lgan. Davlat nazorati ostida yuritilgan maxfiylik tartiblari ayrim muhim tarixiy hujjatlarni ilmiy muomalaga kiritish imkoniyatlarini cheklagan. Urushdan keyingi davrda kataloglar, yo‘lko‘rsatkichlar va ilmiy ma’lumotnomalar nashr etilishi arxiv fondlari tarkibini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etdi. 1948, 1960 va 1975-yillardagi arxiv nashrlari orqali muayyan davrlarda qaysi fondlar ilmiy tavsiflangani va davlat hisobiga olinganini o‘rganish mumkin.

Ushbu ma’lumotnomalarni o‘zaro qiyoslash arxiv fondlarining tarkibidagi o‘zgarishlar, yangi hujjatlar qabul qilinishi va ularni tasniflash usullarining rivojlanishini aniqlash imkonini beradi. Arxiv ishining tarixini o‘rganishda statistik ko‘rsatkichlarga ham tanqidiy yondashish zarur. Fondlar sonining ortishi, yangi yig‘majildlarning qabul qilinishi yoki arxiv muassasalarining ko‘payishi arxiv tizimining rivojlanish ko‘rsatkichlari hisoblanadi. Biroq ushbu raqamlar hujjatlarning to‘liq saqlanganligi, tartiblanganligi yoki ilmiy foydalanish uchun ochiqligini mustaqil ravishda tasdiqlamaydi. Sovet davrida shakllangan arxiv merosi O‘zbekiston tarixini o‘rganishda nihoyatda muhim daliliy asosga ega. Davlat boshqaruvi, sanoat, qishloq xo‘jaligi, ta’lim, fan, madaniyat va ijtimoiy hayotga oid hujjatlar o‘tgan asr tarixini qayta tiklash imkonini beradi. Shu bilan birga, sovet davri manbalarini talqin qilishda hujjatni yaratgan muassasaning siyosiy va boshqaruv vazifalari hisobga olinishi lozim. Davlat hisobotlari, statistik ma’lumotlar va rasmiy yozishmalarda tarixiy voqelik muayyan ma’muriy maqsadlardan kelib chiqib aks ettirilgan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun turli idoralar hujjatlarini o‘zaro qiyoslash, rasmiy manbalarni boshqa turdagi tarixiy materiallar bilan solishtirish va hujjatlarning yaratilish sharoitini aniqlash ilmiy tadqiqotning muhim talabi hisoblanadi. Sovet davrida O‘zbekistonda arxiv tizimining shakllanishi va rivojlanishi davlat boshqaruvi tarixining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, unda hujjatlarni saqlashga qaratilgan kasbiy faoliyat bilan siyosiy-ma’muriy nazoratning o‘zaro bog‘liqligi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Xulosa

Sovet Ittifoqi davrida O‘zbekistonda arxiv ishi murakkab siyosiy va tashkiliy sharoitda shakllanib, rivojlanib bordi. 1917-yildan keyingi davrda arxivlarni markazlashtirish

siyosatining amalga oshirilishi ilgari tarqoq holda saqlangan idoraviy hujjatlarni davlat fondlariga birlashtirish imkoniyatlarini kengaytirdi. 1919-yilda Turkiston ASSRda arxiv ishini qayta tashkil etish to‘g‘risidagi qarorlarning qabul qilinishi va maxsus boshqaruv muassasalarining tashkil topishi arxiv tizimining shakllanishida muhim bosqich bo‘ldi. 1924-yildagi milliy-hududiy chegaralanish natijasida O‘zbekiston SSR arxiv tizimini tashkil etish zarurati yuzaga keldi. 1924-yil 28-dekabrda Arxiv ishi markaziy boshqarmasining tashkil qilinishi hamda 1925-yil 22-iyuldagi nizomning tasdiqlanishi respublika arxivlarini boshqarishning huquqiy va tashkiliy asoslarini belgiladi. 1920–1930-yillarda markaziy va hududiy arxiv muassasalarining faoliyati kengayib, davlat arxiv fondlari soni va hujjatlar hajmi ortdi. Shu bilan birga, arxiv xodimlari yetishmasligi, moddiy imkoniyatlarning cheklanganligi va hujjatlarni tartibga solish bilan bog‘liq muammolar saqlanib qoldi.

1939-yilda arxiv tashkilotlarining NKVD tasarrufiga o‘tkazilishi tarixiy hujjatlar ustidan siyosiy-ma’muriy nazoratning kuchayishiga olib keldi. Mazkur jarayon arxiv fondlaridan foydalanish va hujjatlarga kirish tartiblarida o‘z aksini topdi. Ikkinchi jahon urushi va undan keyingi davrda arxiv hujjatlarini saqlash, jamlash hamda ilmiy tavsiflash faoliyati davom etdi. Urushdan keyingi o‘n yilliklarda arxiv muassasalari tarmog‘i va ilmiy-ma’lumotnoma apparatining rivojlanishi tarixiy hujjatlardan tadqiqotlarda foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi. Sovet davri arxiv tizimining tarixiy ahamiyati davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, madaniyat, fan, ta’lim va ijtimoiy hayotga oid hujjatlarning saqlanib qolganligi bilan belgilanadi. Biroq mazkur hujjatlarning shakllanishi va ulardan foydalanish imkoniyatlari siyosiy tizimning xususiyatlari bilan bog‘liq holda rivojlangan. Sovet davri arxiv fondlarini o‘rganishda ularning yaratilish sharoiti, muassasaviy mansubligi, saqlanish tarixi va ilmiy foydalanishga kiritilish jarayonlarini birgalikda tahlil qilish O‘zbekistonning XX asr tarixini yanada chuqurroq o‘rganish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimov I.A. Arxivshunoslik: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2015. – 192 b.

2. Is’hoqov M.M., Alimova R.R. Arxivshunoslik: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2017. – 184 b.

3. Ochildiyev F.B. Tarixiy o‘lkashunoslik: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – 200 b.

4. Lafasov M., Xo‘jamov M. Tarixiy o‘lkashunoslik va turizm: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2007.

5. Путеводитель по Отделу фондов Октябрьской революции и социалистического строительства ЦГА УзССР / под ред. Л.М. Ланда. – Ташкент, 1960.

6. Каталог фондов советского периода. – Ташкент: Центральный государственный архив Узбекской ССР, 1975. – 170 с.